

Årbok for Sogn 2005

Historielaget for Sogn

Innhald

Til lesarane	side	5	Unionsoppløysinga	
Kort presentasjon av forfattarane til Årbok for Sogn 2005	side	6	11. 1905 i Sogn: Unionsoppløysing, republikanisme og målsak	side 60 – av Oddmund Løkensgard Hoel
Prestegardar og prestegardsliv			12. Kvinneunderskriftsaksjonen i 1905 – ei formidabel mobilisering for nasjon og stemmerett	side 76 – av Kjerstin Risnes
1. Vik prestegard, gamal embets- mannsgard på flyttetot	side	8	13. Om kroninga i 1906 og kongebesøk i Sogn same året	side 83 – av Hermund Kleppa
– av Aage Engesæter				
2. Leikanger prestegård, fra prestebolig til museum.....	side	18	Diverse:	
– av Janike Sverdrup Ugelstad			14. Eit slagferdig folkaferd	side 96 – av Odd Njøs
3. Leikanger prestegard – «... <i>hvor jeg helst var og best var i heele Sogn.</i> ».....	side	24	15. Krigen i Valdres med Magnus Ringstad og Sverre Aas.....	side 100 – Johan Hagen
– av Terje Eggum			16. Lokalsoge, rikssoge og topografi i samarbeid	side 105 – av Anders Ohnstad
4. Min gamle prestegaard	side	32	17. Frå Horg til Haug – av Anders Ohnstad.....	side 110
– av Jakob Walnum			17. Den gamle kjempehaugen.....	side 112 – av Anders Ohnstad
5. Lærdal prestegård	side	34	18. Kort årsmelding frå De Heibergske Samlinger – Sogn Folkemuseum	side 113
Claus Lindstrøm				
6. Minne frå Lærdal prestegard.....	side	38		
– av Kjetil Netland				
7. Oppveksten min i Lærdal prestegard.....	side	40		
– av Sissel Marie Netland				
8. Prestegardsliv i Lyster	side	42		
– av Ragnar Hovland				
9. Prestegarden i Eivindvik i prost Niels Griis Alstrup Dahl si tid.....	side	46		
– av Aud Randal				
10. Prestehagar.....	side	51		
– av Irene Dahle				

1905 i Sogn:

unionsoppløysing, republikanisme og målsak

av Oddmund Løkensgard Hoel

«Inga regjering står det slik glans av i norsk historie som 1905-regjeringa,» skreiv den store historikaren Halvdan Koht i 1923.¹ Etter 100-årsmarkeringa i år kan me trygt slå fast at desse orda står. Det er fyrst og fremst dei store menn frå 1905 som har stått i sentrum, og både statsminister Christian Michelsen, utanriksminister Jørgen Løvland og kong Haakon har fått eller er i ferd med å få omfangsrike biografiske verk.

Samstundes var 1905 òg året for dei tallause små menn og ikkje minst kvinner. 1905 var eit forrykande år prega av krigsfare og den største nasjonale samlinga nordmenn nokon gong har kunna oppvisa, men òg kvass intern politisk strid og eit imponerende folkeleg engasjement. Det var året då dei mange små røystene for fyrste gong i norsk søge kom så breitt til uttrykk – gjennom to folkerøystingar, folkemøte, demonstrasjonar, ein imponerende kvinneunderskriftsaksjon og ikkje minst gjennom avisspaltene. Slik vart ikkje 1905 berre året då det fulle nasjonale sjølvstyret vart verkeleggjort – det var òg det endelege gjennombrøtet for folkestyret. Dette har òg kome til uttrykk i år, gjennom entusiasmen i dei lokale

feiringane som står i kontrast til *markeringa* som sentrale styresmakter i utgangspunktet la opp til.

Regionen vår var ikkje noko unntak, og det er det folkelege engasjementet her i Sogn som er emnet for denne artikkelen. Den beste kjelda me har til dette, er dei to sognaavisene som kom ut i 1905 – høgreavisa *Sogningen* i Vik og venstrevisa *Sogns Tidende* i Sogndal.² Fyrste delen er ein gjennomgang av korleis 1905 arta seg i Sogn, sett gjennom avisene og ikkje minst brillene til redaktørane deira. Deretter skal me gå nærare inn på samanhengen mellom unionssaka, striden om styreforma hausten 1905 og målreisinga. Sogn var ein av dei regionane der arbeidet for nynorsken hadde kome lengst i 1905, og det gjer det interessant å sjå kva plass målreisinga og norskdomsrørsla hadde i dei store hendingane i 1905, og om det eventuelt gav 1905 eit særpreg i Sogn.³

1 Koht 1923, s. 14.

2 Dette er kjelder som har vorte lett tilgjengelege i 2005 ved at ein stor del av dei aktuelle avisklyppa er publiserte på den framifrå 1905-nettstaden til Fylkesarkivet i Sogn og Fjordane [www.sffarkiv.no/1905/].

NYE FØRESETNADER FOR FOLKELEG DELTAKING AVISER OG TELESAMBAND

Unionsoppløysinga kan berre skjønast på bakgrunn av informasjons- og medierevolusjonen som hadde sett kraftige spor i Noreg som i resten av verda i 1905. Telefon- og telegraflinjer var strekte over det meste av Noreg, og i Sogn hadde det særleg kome fart i teleutbygginga frå 1896–97, ikkje minst sidan lina Bergen–Trondheim vart trekt gjennom regionen. I 1905 fanst det ei rekkje private og offentlege telefon- og telegrafstasjonar i Sogn, og berre herada Solund, Brekke, Lavik, Kyrkjebø og Jostedalen var heilt utan telesamband. Noreg var òg ein del av eit globalt telenett som mellom 1880 og 1900 hadde nådd ut til dei fleste verdshjørne.⁴ Dette skapte grunnlaget for *nyhendetelegrammet*, og norske aviser var på denne tida fulle av nyhendetelegram både frå Noreg og utlandet. I 1905 var det framfor alt den store og blodige russisk-japanske krigen som prega utanriksdekninga. Krigen er vel ukjend for dei fleste i dag, men så stor var interessa den gongen at ei rad norske aviser, også dei to sognaavisene, laga eigne temanummer om krigen.

Aviser var det nøgda av i 1905. Dei hadde vorte ein del av kvardagslivet til folk flest, og fleire husstandar gjekk gjerne saman om abonnement. I 1905 kom det ut 184 aviser i Noreg, noko som både var eit imponerande tal i samtida og imponerer i dag, som me har kring 230 aviser, men dobbelt så mange og langt rikare innbyggjarar. 1905 var midt i den sterkaste veksten i norsk pressehistorie, både i talet på aviser og i avislesing – for kvart tiår mellom 1880 og 1920 dobla avisforbruket i Noreg seg. Ein teknologisk føresetnad var rotasjonspressa, som gjorde det langt billigare å prenta aviser i store opplag, og avisene kunne dermed bli folkelesnad.⁵

Denne medierevolusjonen – presse og telesamband – *skapte ei sams nasjonal notid* som la eit langt sterkare grunnlag for ein opplevd nasjonal identitet og gjorde

direkte deltaking i det offentlege livet mogleg på ein heilt annan måte enn før. I 1905 kunne ein bodskap formidlast til store delar av folkesetnaden i løpet av få timar. Det gjekk under to timar frå 7. juni-vedtaket i Stortinget var kjent for avisredaksjonane og mange andre i Sogn. Berre nokre tiår før kunne det ta fleire veker. Dei aller fleste sogningar fekk truleg kjennskap til unionsoppløysinga alt same dagen.

Dei to sognaavisene i 1905 er kjærkomne til vårt bruk – dei fangar opp i seg grunnleggjande sosiale, politiske og kulturelle konfliktlinjer i det norske samfunnet kring hundreårsskiftet. Venstreavisa *Sogns Tidende* vart etablert i Lærdal i 1877 av jurist og seinare statsminister Otto Albert Blehr. I 1903 tok Jens Kvåle (f. 1863) over avisa, flytte ho til Sogndal og slo ho saman med sitt eige vekeblad *Sygna*, som han i 1896 hadde teke til å gje ut under namnet *Ungdom. Sygna*, og dermed *Sogns Tidende*, har gått for å vera det fyrste bygdebladet på nynorsk, og Kvåle var redaktør heilt til avisa gjekk inn i 1940. Han har gått inn i pressesoga som ein av dei legendariske redaktørane både i Sogn og Fjordane og i den nynorske pressa. Kvåle var innfødd sogndøl, målmann, venstremann, folkehøgskulelærer, lokalpolitikar i ein mannsalder og stortingsmann 1931–33. Han og avisa var sentrale i det sterke norskdomsmiljøet i Sogn som hadde sentrumet sitt på folkehøgskulen i Sogndal (skipa 1871).

Rasmus Thorsen. Biletet kan vere teke kring hundreårsskiftet. Han var jamgammal med Jens Kvåle og fylte 42 i 1905. Frå Sogningen 2/12 1927. (Fotograf: ukjend.)

3 «Norskdomsrørsla» er ei samlenemning for målrørsla, den frilynde ungdomslagsrørsla og folkehøgskulane.

Hovudorganisasjonane er i dag Noregs Ungdomslag (1896) og Noregs Mållag (1906).

4 Runde 1997, s. 10; 2005a; 2005b.

5 Hasle 2005, s. 15ff.

Fleire av folkedaningsinstitusjonane i Sogn sprang ut or folkehøgskulemiljøet i Sogndal, som Sogn Ungdomslag (1896) og Sogns Lærarlag (1896), og i *Sogns Tidende* hadde dei eit trufast organ. Folkehøgskulen var ikkje berre populær. Dei konservative innsåg at han var viktig for å styrkja den politiske interessa, men på feil måte. I 1891 freista godseigar Knagenhjelm å få amtsformannskapet til å stryka den årvisse løyvinga til folkehøgskulen fordi skulen var ein «meget uheldig skole. Eleverne oplæres til politiske Kandestøberier, holder møder og politicerer når de kommer ud af skolen». ⁶

Medan *Sogns Tidende* kom ut med to nummer i veka, var *Sogningen* vekeavis. Ingen av dei var omfangsrrike etter vår mælestav – fire store avissider der over éi var fylt med lysingar. Høgreavisa *Sogningen* kom ut i Vik frå april 1897, og grunnleggjar og redaktør gjennom 15 år var typografen og journalisten Rasmus Thorsen frå Stavanger. Han hadde skipa avisa *Nordfjord* på Sandane året før på oppdrag frå Høgre sin organisasjon i Bergen, og det var same oppdragsgjevar som sende han til Vik. *Sogningen* appellerte til bondekonservatismen. Undertittelen var «Organ for Bondens politiske og økonomiske Interesser», og programartikkelen i fyrste nummer let det ikkje vera

nokon tvil om kva avis Sogn no hadde fått: «*Sogningen* er et Organ for Sogns moderate og konservative Partier. Den vil tale Landmannens Interesser, de politiske som de økonomiske.» (7/4 1897) Hovudfienden var Venstre. Det var neppe tilfeldig at dei konservative valde Vik for avisetableringa. Her stod dei konservative sterkt, mellom anna fordi bygda hadde eit sterkt offisersmiljø knytt til Viksmoen. Det kom ikkje minst til uttrykk i målstriden, som var uvanleg sterk i Vik. *Sogningen* var riksmålsavis, og redaktør Thorsen var sjølv ihuga riksmålsmann.⁷

Både avisene hadde ambisjonar om å dekkja heile Sogn, og det at ei kom ut i Vik og ei i Sogndal var ikkje fyrst og fremst eit uttrykk for ei geografisk deling av marknaden, men ei politisk, kulturell og språkleg kløyving som gjekk tvers gjennom alle sognabygdene. Truverdige opplagstal er ikkje lette å få tak i frå denne tida, men *Sogningen* gav i august 1905 sjølv opp å ha ca. 1650 tingarar (11/8). Noko tal har eg ikkje funne for *Sogns Tidende*, men avisa hevda jamleg at ho var den største av dei seks avisene i Nordre Bergenhus amt og vart lese i «kvar krok og kvar kraa i Sogn» (24/2). Me treng nok iallfall ikkje tvila på at *Sogns Tidende* var monaleg større enn *Sogningen* – avisa var både 20 år eldre og hadde nyleg fusjonert med populære *Sygn*a.

UNIONSSTRIDEN GÅR INN I SLUTTFASEN

Det hadde jamt vore strid om unionen heilt sidan Noreg vart tvunge inn i han sommaren og hausten 1814, og frå 1880-åra hadde striden kvesst seg til, både mellom Noreg og Sverige og internt i norsk politikk. Unionsfelleskapen avgrensa seg hovudsakleg til sams konge og utanriksstyre. Venstre reiste kravet om eit eige norsk utanriksstyre i 1891 og Stortinget året etter. Spørsmålet om eigen utanriksminister vart halde nede, og det var ynsket om eit eige norsk konsulatvesen som det norske politiske miljøet samla seg om det neste tiåret, også Høgre. Medan Sverige utetter i 1890-åra meir og meir gjekk i protek-

Rasmus Thorsen. Biletet kan vere teke kring hundreårsskiftet. Han var jamgamel med Jens Kvåle og fylte 42 i 1905. Frå *Sogningen* 2/12 1927. (Fotograf: ukjend.)

⁶ Om norskdomsmiljøet i Sogndal, sjå Bondevik 1971, s. 26–34; Haugland 1985, s. 23f; Målsnes (red.) 1947, s. 8.
⁷ Om Thorsen og målstriden i Vik, sjå *Sogningen*, 2/12 1927 (óg prenta i Pridlao, nr. 3, 1998); Bergfjord og Sæbø 1997, s. 9 og 13; Nese 1998, s. 17–40; Målsnes (red.) 1947, s. 78.

